

УДК 339.9

КРИВЕНКО Н.В.,
к.е.н., с.н.с. відділу економіки аграрного виробництва
та міжнародної інтеграції
ННЦ «Інститут аграрної економіки»

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Анотація. В статті розглянено форми міжнародної економічної інтеграції, проаналізовано їх можливі позитивні та негативні наслідки, особливості сучасних найрозповсюдженіших форм.

Ключові слова: міжнародна економічна інтеграція, лібералізація, зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринк, економічний союз, повна економічна інтеграція.

Кривенко Н.В., к.э.н., с.н.с. отдела экономики аграрного производства и международной интеграции ННЦ «Институт аграрной экономики».

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМ МЕЖДУНАРОДНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация. В статье рассмотрено формы международной экономической интеграции, проанализирована их возможные положительные и отрицательные последствия, особенности современных распространенных форм.

Ключевые слова: международная экономическая интеграция, либерализация, зона свободной торговли, таможенный союз, общий рынок, экономический союз, полная экономическая интеграция.

Kryvenko N.V., PhD in Economic sciences, senior researcher of department of the economy of agricultural production and international integration, National scientific centre "Institute of agrarian economics"

THEORETICAL ASPECTS OF FORMS OF INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION

Annotation. The article considers forms of international economic integration, its possible positive and negative consequences, features of modern common forms were analyzed.

Key words: international economic integration, liberalization, free trade area, customs union, common market, economic union, full economic integration.

Актуальність проблеми. Зростання кількості інтеграційних угруповань, участі окремих країн у декількох з них, підвищує необхідність дослідження особливостей форм міжнародної економічної інтеграції, оскільки це визначає торговельну політику країн-членів як в межах об'єднання, так і з третіми країнами, впливає на надходження інвестицій, добробут населення тощо. Можливість отримання позитивних чи негативних наслідків визначається низкою факторів різного характеру.

Аналіз досліджень і публікацій. Вагомим є внесок у дослідження питань міжнародної економічної інтеграції, безпосередньо її форм, є праці зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема Б. Баласа, Дж. Вайнера, А. Кіреєва, А. Філіпенка, А. Мокія, Д. Лук'яненко, І. Бураковського, О. Чернеги, О. Шниркова, С. Круковської та ін.

Метою статті є дослідити теоретичні аспекти форм міжнародної економічної інтеграції, можливі їх наслідки та заходи щодо уникнення негативних з них.

Виклад основного матеріалу. Розвиток міжнародної економічної інтеграції (МЕІ) спостерігається практично між країнами усіх континентів, при цьому існують значні розбіжності щодо узгодження торговельної політики, підтримки внутрішнього товаровиробника, гармонізації стандартів, монетарної політики тощо, що і визначається різними формами даного процесу.

Особливу увагу на це звернув Б. Баласа, який і виділив форми економічної інтеграції – зона вільної торгівлі (ЗВТ), митний союз (МС), спільний ринок, економічний союз і повна економічна інтеграція [1, р.2.]

До основних етапів інтеграції відносять ЗВТ, МС, єдиний спільний ринок, економічний союз [2, с. 17]. Кожний наступний етап передбачає поглиблення інтеграції між країнами. Для ЗВТ характерним є усунення митних тарифів та квот між членами угруповання, а відносно третіх країн проводиться незалежна зовнішньоторговельна політика (наприклад, НАФТА, ЄАВТ), МС – встановлюються єдині мита і квоти стосовно третіх країн (Європейське економічне співтовариство з 1968 р., МЕРКОСУР), характерна зміна товарних потоків, зміни у виробництві та споживанні продукції. В умовах Спільного ринку здійснюється вільний рух усіх факторів виробництва (ФВ), для чого передбачається зближення законодавств, стандартів, розвиток інституційних основ інтеграції, формування спільних органів. Вільний рух ФВ має сприяти раціональнішому використанню сукупних ресурсів, оптимізації виробничих структур, повному використанню економії від масштабів виробництва, розвитку поділу праці, спеціалізації виробництва, але цьому заважають розбіжності в економічній політиці членів угруповання. В умовах економічного союзу (в найбільш зрілій формі економічний та валютний союз) внаслідок узгодження економічної політики знімаються відповідні протиріччя. Так, в ЄС проводиться єдина сільськогосподарська, узгоджена промислова, енергетична, соціальна, науково-

технічна та ін. політика [3, с. 20-21]. Найвищого рівня інтеграції на сьогодні досяг Європейський Союз, хоча позитивні наслідки інтеграції спостерігаються й у інших угруповань.

А. Мокій вважає, що неточність тлумачення категорії “інтеграція” зумовила відповідну нечіткість пов’язаних з нею понять “етапів”, “рівнів”, “форм”, “видів”, “моделей”. Спрощення поняття “інтеграції” призводить до заплутаності і звуження змісту інтеграційного процесу, області його поширення, до основних форм якого відносять ЗВТ, МС, спільний ринок, економічний союз. Автор зазначає, що О.Бей наводить як сучасні форми інтеграції: район вільної торгівлі, МС, господарська спільнота, повне економічне об’єднання або союз, А.С. Філіпенко розглядає ці форми як етапи МЕІ, доповнюючи їх поняттям “повна економічна інтеграція”, коли сторони здійснюють спільну економічну політику, на відміну від економічного союзу, коли її лише узгоджують, І.В. Бураковський ототожнює вказані “форми” з рівнями інтеграції, хоча різниця між ними швидше не в рівні управління, а в застосуванні засобів зближення, взаємоподкорженні елементів зовнішньоекономічної політики. При цьому для А. Мокія прийнятнішою є позиція Б.В. Губського, який розглядає вказані форми як модель регіональної економічної інтеграції на макрорівні. Т.М. Циганкова представляє ці поняття як форми інтеграції залежно від ступеня тарифного протекціонізму, лібералізації руху капіталів, гармонізації економічної політики й політичної інтеграції. А. Мокій вважає, що оскільки можна ще назвати приклади, які виходять за межі наведених форм, етапів інтеграції, то бачить можливим доповнити класифікацію форм інтеграції наступними класифікаційними ознаками за: сферою міжнародних економічних відносин, які охоплені інтеграційним процесом; територіальною близькістю та географічною спрямованістю процесу; рівнем залучення до інтеграції територій членів об’єднання; галузевою орієнтацією інтеграції; формою правового закріплення статусу інтеграційного утворення; місцем об’єктів, залучених до інтеграції, в національних економіках членів; ступенем охоплення окремих підприємств, галузей, територіально-виробничих чи суспільно-територіальних комплексів інтеграцією [4, с. 43, 45]. Враховуючи наведені відмінності, можна говорити про особливості розвитку МЕІ в різних угрупованнях, узгодженість торговельної і в цілому економічних політик членів об’єднання та ін. При цьому вважаємо, що варто враховувати розвиток інтеграції по конкретних галузях, оскільки часто в загальних угодах існують виключення стосовно них, що передбачає тимчасове незастосування певних положень, зокрема стосовно торговельних бар’єрів.

Відомо, що більшість інтеграційних угруповань припадає на ЗВТ, причому варто звернути увагу, що вони значно урізноманітнилися.

Лібералізація тарифів є лише одним з елементів угод про ЗВТ, які дедалі включають умови вільного руху не лише товарів, але послуг, капіталу, робочої сили, а також “пара торговельні сфери регулювання”, тобто конкурентну політику, врегулювання суперечок, торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, що видно в ускладненні об’єднань і називається поглиблена інтеграція. Під час підписання Угод про ЗВТ сучасна інтеграційна практика відрізняється врахуванням Сингапурських питань, на Міністерській конференції СОТ в Сингапурі у 1996 р. розробили напрями глибокої економічної інтеграції в межах моделі СОТ +, стосовно інвестицій, конкурентної політики, державної закупівлі, сприяння торгівлі. Розрізняють ЗВТ залежно від кількості цих напрямів – високого стандарту (входять усі 4 напрями), помірні (3 напрями), обмежені (1-2 напрями). Під час заснування ЗВТ орієнтуються на зони високого стандарту або глибокої економічної інтеграції, оскільки вони забезпечують вищу економічну ефективність для їх членів [5, с. 172]

Таблиця 1

Основні форми зон вільної торгівлі

Форма	Сфери та правила			
	Мито, кількісні обмеження, правила походження	Сфери та правила врегулювання СОТ	Сфери та правила поза СОТ	Елементи єдиної економічної політики в окремих сферах
Класичні	+	-	-	-
Розширені	+	+	-	-
Поглиблені	+	+	+	-
Розширені та поглиблені	+	+	+	+

Джерело: [6, с. 296]

Сучасними формами інтеграційних перетворень, вважають вітчизняні вчені, є декларування ЗВТ, митних й економічних союзів. Угруповання базуються на єдності двох принципів: протекціоністського захисту з боку третіх країн та сприянні розвитку вільної торгівлі в їх межах [7, с.53].

Варто зазначити, що у МС спільний зовнішній тариф зазвичай встановлюється у кілька етапів [8, с.58].

Приєднання до МС може супроводжуватись не лише позитивними, але й негативними наслідками, зокрема:

- через тісніші інтеграційні зв’язки між фірмами членів МС може виникнути олігополістичний договір (що призведе до зростання цін) і зростати кількість злиттів, що посилять монополії;

- відплив ресурсів від менш до більш економічно розвинених членів МС або у напрямі до географічного центру для зменшення транспортних витрат;

- дуже значні витрати на функціонування МС, особливо за відсутності необхідного контролю за ними. Це відчувається у разі втручання з боку органів угруповання окремих держав, зокрема країна наполягатиме на збільшенні витрат для неї, якщо вони здійснюються за рахунок усіх членів МС. Щоб комплексно оцінити наслідки приєднання країни до МС слід врахувати, що деякі з них як позитивні, так і негативні, мають довгостроковий характер, залежать від ситуації на світовій арені, часом мають політичний характер, а також варто оцінити що отримала б країна якби не стала членом МС [8, с. 51-52]. При цьому важливим є те, що створення МС без її участі, може призвести до зменшення обсягів торгівлі та надходження інвестицій, але й інтеграції в іншому напрямі.

Дж Вайнер, досліджуючи роль МС здійснив теоретичний аналіз впливу інтеграційних угруповань на міжнародну торгівлю, ввів поняття “потокостворюючого” (trade-creatio) та “потоківідхиляючого” (trade-diversion) ефекту. З певними уточненнями його висновки вірні для ЗВТ та валютних союзів. Дж. Вайнер стверджував, що першочерговою ціллю МС і головний його наслідок поганий чи хороший у тому, що джерела поставок товару переміщуються, і зрушення може здійснюватись як у бік джерел з меншими, так і в бік джерел з більшими витратами, залежно від обставин. Якщо член угруповання внаслідок зняття торговельних бар’єрів почне імпортувати товар, який раніше не ввозили, то спостерігається потокостворювальний ефект, якщо імпортує товар з МС, який раніше ввозився з третіх країн – потоківідхиляючий ефект, якщо країна почне імпортувати товар, який раніше не споживала, через невідповідне чи неможливе виробництво, а мито було заборонне - потокостворювальний ефект, хоча менший ніж у випадку повної відміни імпортного мита [9, с.42].

Цілю кількісних концепцій, які створили теорію МС є вивчення впливу МС на темпи росту національного добробуту, зокрема рівень економічної активності, інфляційні процеси, платіжний баланс. Теорія є характеристикою всіх вигащів та втрат МЕІ та результатів п’яти процесів, які є її наслідками: виробничої спеціалізації кожного члена угруповання (що якби здійснюється в умовах вільної торгівлі внаслідок використання відносних переваг в наділеності ресурсами); реалізації переваг великомасштабного господарства над малою економікою; зміні в умовах торгівлі (встановленні вигіднішого та справедлившого співвідношення між експортними та імпортними цінами); підвищення ефективності виробництва (що є наслідком підвищення конкуренції між фірмами), росту темпів промислового розвитку. Вченими було сформовано два напрямки теорії МС, відповідно до їх концепцій щодо функціонування та ефекту від створення союзу. Відповідно до першого формується найсприятливіші умови для найкращого використання світових ресурсів, що приводить до найшвидшого росту світового добробуту. Будь-який МС є наближенням до ідеальних умов, і тому його створення завжди або майже завжди сприяє росту світового добробуту. Прихильники іншого напрямку вважають, що створення МС являють два одночасних і протилежних процеси – розширення торгівлі з однією групою країн і скорочення - з іншою. Представники обох напрямів, не зважаючи на різницю в поглядах щодо механізму цього процесу, погоджуються, що МС є рішенням якщо не всіх, то більшості проблем. Б. Баласа, Я. Вайнер та деякі інші західноєвропейські економісти притримуються другого напрямку [10, с.132-134].

Д. Г. Лук’яненко зазначає, що поки МС стосовно третіх країн не підвищує торговельні бар’єри, скасування їх в межах угруповання є рухом до вільної торгівлі, що сприяє підвищенню добробуту країн як в, так і поза межами угруповання, проте ситуація може бути й протилежною. Це є прикладом теорії “другого кращого”, тобто коли всі необхідні умови для максимізації не можуть бути використані, то немає сенсу дотримуватись якомога більшої кількості з них. При цьому вчений наводить умови за яких МС сприяє зростанню обсягів торгівлі та підвищенню добробуту: тим більша ймовірність, що створення МС призведе до розвитку торгівлі в його межах, а не переорієнтації її від третіх країн, чим вищі торговельні бар’єри країн-членів до інтеграції; вірогідність високих втрат внаслідок переорієнтації торгівлі зменшують нижчі торговельні бар’єри МС з країнами - не членами; економіки країн-членів мають бути взаємодоповнюючими та конкурентоспроможними, що сприяє спеціалізації у виробництві та розвитку торгівлі після створення угруповання; географічна близькість дозволяє зменшити перешкоду транспортних витрат зростанню добробуту внаслідок розвитку торгівлі в МС; підвищенню добробуту МС передують економічний зв’язок та значні обсяги торгівлі між потенційними членами та ін. [8, с. 44-45]. Наведені умови необхідно враховувати при створенні митного союзу, хоча вони не гарантією успішної інтеграції.

Інтеграція на рівні вільних просторів та МС, які переважають, не може швидко переростати у вищі форми, зокрема через відмінність потенціалів та інших національних особливостей їх членів, й - зустрічний рух інтеграційних процесів на регіональному та глобальному рівнях, які не лише доповнюють один одного, але й протидіють багато в чому. Взаємодія регіональних та глобальних процесів визначається значною кількістю факторів, що ускладнюють траєкторію основного інтегруючого вектора країн [11, с. 449].

Форсоване утворення інтеграційних угруповань з глибокою інтеграцією за нерозвиненості попередніх не дає бажаних результатів, що видно з світогосподарського досвіду. Функціонування валютних союзів низки африканських країн обумовлене колоніальним минулим, тому не є показовим, також термін “спільний ринок” у окремих латиноамериканських угруповань носить декларативний характер. Найраціональніше використання економічного потенціалу країн й підвищення темпів розвитку забезпечує послідовний розвиток форм МЕІ [8, с. 54, 55, 57].

Варто зазначити, що політика “Спільного ринку” прискорює збагачення трестів, концентрацію капіталу та виробництва. Деякі європейські монополії розпоряджаються капіталами вищими за бюджети деяких держав. Наприклад, ВВП Норвегії перевищувала сума обороту капіталу фірми “Шелл” [12, с.7]

Щодо поглиблення МЕІ, то слід зазначити, що монетарна інтеграція пов'язана із певним скорочення виробництва, що зумовлено прийняттям спільного показника інфляції, тобто зменшенням можливостей країн регулювати суспільні витрати, що може спричинити зростання безробіття. Крім того, менш потужні економіки за обмеження застосування традиційних засобів національної економічної політики, наприклад валютних ресурсів, є вразливішими (менш захищеними було) перед різними господарськими розладами. Переваги монетарної інтеграції тим більші, а недоліки тим менші, чим відкритішою була економіка членів союзу. Хоча європейський економічний та валютний союз показав переваги, які проявляються також у збільшенні економічної та суспільної єдності крім іншого [13, с.56].

До переваг економічного та монетарного союзу передусім відносять: підняття рівня загальної господарської стабільності, що впливає на збільшення міжнародних оборотів; зростання ефективності функціонування ринків товарів, послуг, праці, капіталу внаслідок зменшення непевності інвесторів та торговців щодо витрат на трансакції та курсів обміну; поліпшення якості фінансових послуг; елімінація інформаційних витрат та цінових дискримінацій, пов'язаних з ними; внаслідок уніфікації національних монетарних політик пришвидшується господарське зростання угруповання; поліпшення алокації засобів у секторах виробництва та ін. [13, с.55, 56].

Дослідження Х. Флама та Х. Нордстрема ефекту Європейського валютного союзу на торгівлю та ПП, показали позитивний вплив на торгівлю не лише між його членами, але й з третіми країнами. Це пояснюють тим, що ліквідація валютних бар'єрів в межах союзу зробила кожна країну привабливішою в якості платформи для експорту. Експорт, який збільшився з угруповання до країн-аутсайдерів пояснюють підсиленням міждержавної фрагментації виробництва, що стала привабливою завдяки валютному союзу і тому збільшила на світових ринках конкурентноздатність його членів. [14, р.17-18]. Тобто аналізу з позицій потокостворюючого та потоковідхиляючого ефекту піддаються не лише ЗВТ, МС, а й валютні союзи. [9, с.42].

Багато країн є членами кількох угод, за їх сумісності, причому множинне членство може бути корисним, якщо бажаним є створення угруповання. Проте існують деякі небезпеки: є ймовірність виникнення між членами угруповання протиріччя в політиці щодо третіх країн, можливі різні правила регулювання імпорту одного товару з різних джерел, різні технічні вимоги, що призводить до нестійкості торгівлі та зростання витрат. Також ризикованою є участь в угодах, організованих за принципом "вісь-спиці", де одна країна здійснює вільну торгівлю з іншими, між якими вона не характерна. Тоді країна-"вісь", виступаючи осередком економічної діяльності, отримує вагомі переваги, і може отримувати вигоди з фірм та інвестицій з країн -"спиць" [15, с.35].

На сьогодні країни укладають десятки регіональних торговельних угод з багатьма країнами та угрупованнями [16], наприклад Канада - з 13, зокрема з ЄАВТ (Європейська асоціація вільної торгівлі), Ізраїлем, Україною (передбачається ще з 4, зокрема угрупованням КАРІКОМ, Сингапуром та ін.); Австралія - 12, США – 14, ЄС – більше 40, Україна – майже 20 та ін. (табл. 2).

Таблиця 2

Регіональні торговельні угоди окремих країн та інтеграційних угруповань

Країна, угруповання	Кількість укладених РТУ	Приклади РТУ	Окремі країни й угруповання з якими планується укладання РТУ
ЄС	Більше 40 (42)	Туреччина (МС, 1995р.), Канада (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2017 р.), Ізраїль (Угода про вільну торгівлю, 2000 р.) Єгипет (Угода про вільну торгівлю, 2004 р.)	Індія, Індонезія, Японія, Філіппіни та ін.
США	майже 15 (14)	Австралія (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2004 р.) Ізраїль (Угода про вільну торгівлю, 1985 р.) Сингапур (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2003 р.) Перу (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2009)	ЄС
Канада	більше 10 (13)	Ізраїль (Угода про вільну торгівлю, 1997 р.), ЄС (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2017 р.), Комумбія (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2011 р.)	КАРІКОМ, Доміканська Республіка, Сингапур та ін.
Індія	майже 20 (18)	Японія (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2011 р.) МЕРКОСУР (Угода з частковим охопленням 2010 р.), Малайзія (Угода про Вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2011 р.)	ЄС, ЄАВТ та ін.

Закінчення табл. 2

Ізраїль	7	ЄАВТ (Угода про вільну торгівлю, 1992 р.), ЄС (Угода про вільну торгівлю, 2000 р.), Мексика (Угода про вільну торгівлю, 2001 р.)	
Японія	15	Індія (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2011 р.), Мексика (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2005 р.), Австралія (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2015 р.)	ЄС, Республіка Корея та ін.
Уругвай	10	Мексика (Угода про вільну торгівлю та Угода про економічну інтеграцію, 2013 р.)	ЄАВТ

* - рік нотифікації

Джерело: складено автором за даними [16].

З табл. 2 видно, що країни різних рівнів розвитку укладають РГУ, причому переважно угоди про вільну торгівлю, з країнами та угрупованням, які знаходяться й на інших континентах. В останні десятиліття зростає кількість угод, учасниками яких є азійські країни.

Враховуючи можливість виникнення як позитивних, так і негативних наслідків МЕІ, все ж таки кількість інтеграційних угруповань зростає. Варто звернути увагу, що Дж. Френкл та Шан-Цзі Вей визначають три особливості сучасного регіоналізму: майже кожна країна належить хоча б до одного інтеграційного угруповання, угруповання формуються між країнами сусідами, регіональні угоди укладаються та прискорюються одночасно в різних частинах світу [17, р. 440-441].

Висновки. Розвиток МЕІ, зумовив поглиблення наукових досліджень даного явища, виділення форм інтеграції, і з врахуванням останніх - визначення передумов зростання добробуту угруповань. Запропоновані Б. Баласою форми (ЗВТ, МС, спільний ринок, економічний союз, повна економічна інтеграція) децю видозмінювались окремими вченими, зокрема і вітчизняними. Вважаємо, що це пояснюється і зміною змісту РГУ, що спостерігається навіть у наявності чотирьох форм ЗВТ (класичні, розширені, поглиблені, розширені та поглиблені). У світі переважає укладання РГУ щодо вільної торгівлі, останні роки зростає їх кількість в Азійському регіоні. Кожна наступна форма інтеграції має приносити додаткові вигоди її учасникам, проте слід враховувати і можливі негативні наслідки та витрати. Їх передумови варто врахувати, використовуючи досвід інших об'єднань, беручи до уваги економічний розвиток їх країн-членів, торговельну політику та ресурсний потенціал, що дозволить оптимізувати зростання добробуту інтеграційних угруповань.

Література

1. Balassa B. The theory of economic Integration / B. Balassa. – Rout ledge, 2013. – 318 p.
2. Медведев В.Ф. Международная экономическая интеграция и национальный суверенитет / В.Ф. Медведев, В.В. Почечкина, Э.И. Никитина; под ред. А.Е. Дайнеко; Нац. акад. наук Беларуси, Гос. науч. учреждение "Ин-т экономики НАН Беларуси". – Минск: "Право и экономика", 2015. – 243 с.
3. Международная экономическая интеграция: учеб. пособие / [Н.Н. Ливенцев, В.Н. Харламова, В.Б. Буглай, Д.А. Алешин и др.]; под ред. Н.Н. Ливенцева; Московский гос. ин-т международных отношений (ун-т). – М.: Экономистъ, 2006. – 430 с.
4. Мокій А. Регіонально-секторальна модель зовнішньоекономічної інтеграції: передумови і стратегія реалізації: монографія / А. Мокій. – Львів: Коопосвіта, 1999. – 346 с.
5. Зони вільної торгівлі на початку ХХІ століття: монографія / [О. І. Шнирков, А.С. Філіпенко, А.П. Румянцев, В.Г. Андрійчук та ін.]; за ред. О.І. Шниркова, В.І. Муравйова; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - Київ : Київський університет, 2013. - 399 с.
6. Економічна асоціація України з Європейським Союзом: монографія / [О.І. Шнирков, В.І. Муравйов, Р.О. Заблоцька та ін.]; за ред. О.І. Шниркова, В.І. Муравйова. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2015. – 415 с.
7. Сучасні тенденції міжнародних економічних відносин. Економічна інтеграція України у світове господарство: монографія / [І.М. Посохов, П.Г. Перерва, О.Д. Матросов, В.Г. Дюжев та ін.]; за ред. І.М. Посохова, П.Г. Перерви, О.Д. Матросова та ін. П.Г. Перерви, О.Д. Матросова; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т", Екон. ф-т, Каф. орг. вир-ва та упр. персоналом. – Харків: НТУ "ХП", 2016 – 451 с.
8. Лук'яненко Д.Г. Глобальна економічна інтеграція: Монографія / Лук'яненко Д.Г. – К.: ТОВ "Національний підручник", 2008. – 220 с.
9. Соколов В. Региональная интеграция и внутриотраслевая торговля продукцией машиностроения / В. Соколов // МЭиМО. – 2012. - №2. – С.38-49.
10. Фомин Б.С. Эконометрические теории и модели международных экономических отношений / Б.С. Фомин. – М.: "Мысль", 1970. – 268 с.
11. Політика Європейської інтеграції: навчальний посібник / [В.Г. Воронкова, О.М. Кіндратець, В.А. Жадько, С.Л. Катаєв та ін.]; за ред. В.Г. Воронкової; МОН України. – К.: Професіонал, 2007. – 512 с.

12. Шевцов В.С. Капиталистическая интеграция: сущность, проблемы / В.С. Шевцов. – М.: Политиздат, 1975. – 88 с.
13. Європейська інтеграція: навчальний посібник / [М. І. Карлін, В.П. Колесник, Н.Н. Коцан, О.І. Шнирков]; за ред. С.В. Федонюка, В.Й. Лажніка; Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки – Луцьк: РВВ “Вежа”, Волинського національного університету ім. Лесі Українки, 2008. – 760 с.
14. Flam H. The Euro and Single Market impact on Trade and FDI / Harry Flam, Nakan Nordstrom. - Stockholm, 2007. - p. 1-38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.researchgate.net/publication/228346216_The_euro_and_Single_Market_impact_on_trade_and_FDI. - Назва з екрану.
15. Шифф Морис и Уинтерс Л.Алан Региональная интеграция и развитие / Морис Шифф и Л.Алан Уинтерс; Пер. с англ.; Всемирный банк. – М.: Изд-во “Весь Мир”, 2005. – 376 с.
16. World trade organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rtais.wto.org/UI/PublicSearchByMemberResult.aspx?MemberCode=804&lang=1&redirect=1>. – Назва з екрану
17. Shang-JinWei, Jeffrey A.Frankel. Open Regionalism in a World of Continental Trade Blocks/ Shang-Jin Wei, Jeffrey A. Frankel // IMF Staff Papers. – 1998. - V. 45. №3. - p.440-453. (September 1998,). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу :https://sites.hks.harvard.edu/m-rcbg/research/j.frankel_imf_open.regionalism.pdf]. – Назва з екрану